

MALÉ DEJINY VEĽKÝCH AKCIÍ: SČÍTANIE ĽUDU Z ROKU 1919¹

~~~~~
Pavol TIŠLIAR - Branislav ŠPROCHA

University of Ss. Cyril and Methodius
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava, Slovakia
pavol.tisliar@ucm.sk
ORCID ID: 0000-0002-0886-7499
WOS Researcher ID: ABC-1256-2020
SCOPUS Author ID: 55225944700
&

Masaryk University
Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
620 00 Brno, Czech Republic
tisliar@phil.muni.cz

Slovak Academy of Sciences
Centre of Social and Psychological Sciences
Šancová 56
811 05 Bratislava, Slovakia
branislav.sprocha@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6197-0519
SCOPUS Author ID: 56624433900

TIŠLIAR, Pavol - ŠPROCHA, Branislav. A small history of big events: the 1919 census. In *Studia Historica Nitriensia*, 2021, vol. 25, no. 1, pp. 113-130, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.113-130.

The article deals with the first special census in Slovakia, which took place just after the establishment of Czechoslovakia in 1919. It not only describes its basic milestones but also points out and evaluates its uniqueness and significance. Despite the fact that its results have never been comprehensively evaluated and due to the fragmentary nature of the information it will not happen in full, in the history of Slovakia it was an exceptional and extensive event of the newly created public administration after the establishment of Czechoslovakia.

---

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0097/20 Malé dejiny veľkých akcií: sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 - 1950.

Klíčové slová: sčítanie ľudu; metodika sčítania; mimoriadne sčítanie ľudu 1919; Slovensko;

Keywords: Census; Census Methodology; Special Census 1919; Slovakia;

Úvod

Sčítania ľudu zaradíme medzi najvýznamnejšie pramene zachytávajúce dejiny populácií. Prinášajú totiž významné výsledky o jeho stave v konkrétnom čase a priestore a ponúkajú tak možnosť hodnotiť vybrané populačné charakteristiky, ktoré nám neponúka priebežne vedená štatistická služba. Pravidelné intervaly konania štatistických cenzov navyše ponúkajú možnosť porovnávať ich výsledky v čase, kombinovať ich s dynamicky prebiehajúcimi demografickými procesmi a zachytiť tak celkový vývoj populácie. Tým sa historikom ponúkajú jedinečné informácie, využiteľné pre vysvetlenie mnohých fenoménov, najmä v oblasti spoločenských, sociálnych a hospodárskych dejín.

Slovenská historiografia sa v posledných dvoch desaťročiach otvorila výraznejšie aj problematike výskumu populačných dejín. Ich dlhodobé zanedbávanie spôsobilo výraznejšie zaostávanie za okolitými krajinami. Dotýkalo sa to nielen bádania v oblasti hodnotenia populačného vývoja na celoslovenskej či regionálnej úrovni, ale viditeľné to bolo aj v prípade práce s prameňmi. Dlhé roky si slovenská historiografia „vystačila“ s prácami z 30. – 50. rokov 20. storočia, hoci mnohé závery a hodnotenia načrtnutých populačných trendov boli v mnohých prípadoch už v čase publikovania prekonané. Tieto staršie práce prevažne z pera sociológov a medikov² však vytvorili kvalitné základy a dali aj predpoklady k tomu, aby sme sa posunuli ďalej. V súčasnosti sa v slovenskej historiografii riešia podrobné analýzy charakteristík a procesov so snahou zaradiť ich do širších historických kontextov a vysvetliť tak jednotlivé demografické zmeny.³

Po väčších projektoch, ktoré viedli k zostaveniu historického atlasu obyvateľstva Slovenska,⁴ k príprave nového lexikónu sídel Slovenska,⁵ sa ukázalo

² Bezpochyby medzi najvýznamnejšie a ťažiskové práce možno zaradiť analýzy Alojza J. Churu a práce Jána Svetoňa: CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel. Bratislava: Roľnícka osвета, 1936; CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1. Bratislava: Roľnícka osвета, 1938; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 2. Bratislava: Roľnícka osвета, 1939 a za všetky aspoň SVETOŇ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

³ Ako príklad možno uviesť práce ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasť. Bratislava: MKD, 2018; rovnako kvalitné práce mladých autorov, vychádzajúce z dizertačných prác a ďalších, už dlhodobejších základných výskumov: GOLIAN, Ján. Život ľudu detvianského: Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpoľaní v dlhom 19. storočí. Ružomberok: Society for human studies, 2019; REGINÁČOVÁ, Nikola. Košice a sčítania obyvateľov: Vývoj počtu obyvateľov Košíc v rokoch 1880 – 1921. Košice: UPJŠ, 2020 a i.

⁴ ČEPLŮ, Slavomír – ŠPROCHA, Branislav – KAČÍREK, Ľuboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR, Pavol – VARGOVÁ, Lenka. Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. - 1. pol. 20. storočia). Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017.

⁵ ČEPLŮ, Slavomír – TIŠLIAR, Pavol – KAČÍREK, Ľuboš – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – VARGOVÁ, Lenka – ŠPROCHOVÁ, Terézia. Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia). Bratislava: MKD, 2016.

ako problematické zhodnotiť kvalitu využitých prameňov. Viedlo to napokon k príprave nového projektu, ktorý sa zameriava najmä na snahu hodnotiť vybrané pramene, vysloviť sa k ich kvalite, poukázať na ich medzery, chybovosť.⁶

Cenzus 1919 sme v minulosti skúmali z rôznych uhlov pohľadu vo viacerých prácach.⁷ Problémom bádania v tejto téme bola najmä torzovitosť, rozptýlenosť po mnohých archívoch a celkovo nedostatok dochovaných informácií, keďže toto sčítanie plne zatienilo nové, československé z roku 1921. Pozrime sa teda na toto sčítanie trošku odlišnou optikou a skúsme ho hodnotiť najmä skrz metodiku prípravy a realizáciu.

Sčítania ľudu vzťahujúce sa k populácii Slovenska do vzniku Československej republiky

Napriek tomu, že predmetom nášho príspevku je sčítanie 1919, nemožno z pragmatických dôvodov úplne obísť predchádzajúce sčítacie akcie. Moderné sčítania ľudu sa zvyčajne viažu v našom priestore na rok 1869,⁸ keď uhorský štatistický úrad zorganizoval cenzus, ktorý tentoraz nasledoval len výsostne hospodárske (daňové) či vojenské účely, ale jedným z dôvodov už boli aj vedecké potreby. Tie sa mali viazať na poznanie stavu obyvateľstva k fungovaniu viacerých oblastí každodenného života spoločnosti, využiteľné najmä pri fungovaní verejnej správy. Táto myšlienka nebola v tom čase ani nová, ani pôvodná. Odhliadnuc od prístupov iných krajín k organizovaniu sčítaní, už v roku 1853 sa v Bruseli konal prvý medzinárodný štatistický kongres, kde sa hovorilo o mnohých otázkach súvisiacich práve s konaním pravidelných cenzov a s ich potrebou pre rozvíjajúcu sa modernú spoločnosť.⁹ Potreby kvalitných údajov pre prax, ale tiež pre možnosti plánovania, sa považovali v tejto dobe za veľmi dôležité. Konštatovalo sa to napokon aj na nasledujúcich štatistických kongresoch.

Uhorský zákonný článok o sčítaní ľudu, prijatý 29. marca 1869, zadefinoval 10 ročné intervaly vykonania cenzov vždy k 31. decembru v rokoch končiacich nulou.¹⁰ Tento cyklus pravidelne organizovaných sčítaní ľudu mal za cieľ získané údaje porovnávať v čase a priestore. Neznamená to však, že sa zisťované znaky a charakteristiky v nasledujúcich sčítaniach nemenili. Uhorské sčítania, ktoré mal v gescii budapešiansky štatistický úrad, postupne pridávali ďalšie charakteristiky zamerané najmä na zamestnanie obyvateľstva, gramotnosť, jazyk či vojenskú službu a i. Významným z hľadiska populačných štruktúr bola najmä etnic-

⁶ MŠ SR VEGA č. 1/0097/20 Malé dejiny veľkých akcií: sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950.

⁷ Spomenúť treba najmä prvú publikáciu, ktorá vychádzala z niekoľkoročného základného výskum, realizovanom najmä na Slovensku. TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska. Bratislava: STATIS, 2007.

⁸ KELETI, Károly. A népszámlálás irta és a közigazdasági minister által szervezett statisztikai tanfolyamban. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1869; Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. KSH Levéltár, 2005.

⁹ Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej len: NAČR), f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945 (ďalej len: f. PMR), škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

¹⁰ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In Historická demografie, 2014, roč. 38, č. 1, s. 61.

ká skladba obyvateľstva podľa materinského jazyka, zisťovaná od cenzu 1880 a jeho definícia, ktorá sa počas ďalších cenzov upravovala a menila. Veľmi skoro sa stalo snahou politických špičiek pri týchto výsledkoch sčítaní získať väčšinu pre maďarský jazyk,¹¹ čo vyvolávalo v časti spoločnosti značne negatívne nálady. Vrcholilo to napokon otvorenými snahami potláčať nemaďarské etniká a kultúru a táto trauma, s ktorou dodnes nie sú historiografie nástupníckych štátov, vrátane maďarskej, úplne historicky vyrovnané, vyvolávajú občasne nepochopiteľné trenice aj v súčasnosti. K tejto problematike sa ešte vrátíme, keďže práve zmeny v chápaní etnicity obyvateľstva priamo ovplyvnili metodiku cenzu 1919 a menili aj celkový pohľad na štatistické šetrenie v tejto oblasti. Sčítacia prax sa tak postupne od 2. pol. 19. storočia vyvíjala. V mnohých oblastiach skutočne výraznejšie napredovala, skvalitňovala sa, v iných bola aj politicky ovplyvnená a stagnovala, či priamo zaostávala. Veľmi skoro sa však vytvoril určitý úzus ako postupovať, pripraviť a zorganizovať sčítanie. Keďže základným kameňom sčítaní sa stala existujúca verejná správa, a to jednak inštitucionálne, ale aj personálne, veľmi rýchlo sa stali tieto akcie organizačne, finančne, materiálne, ale najmä z hľadiska personálnych zdrojov najväčšími akciami v krajine. Zapojené bolo prakticky všetko obyvateľstvo, a to jednak osoby, ktoré sčítanie aktívne organizačne zabezpečovali, rovnako aj všetko prítomné obyvateľstvo, ktoré muselo byť cenzom sčítané.

Skúsenosti, ktoré sa získavali prakticky od roku 1869 a v čase Rakúsko-Uhorska vrcholili v roku 1910, keď sa konali posledné sčítania v Rakúskej aj Uhorskej časti monarchie, sa stali svojim spôsobom jedným z hlavných východísk československých medzivojnových sčítaní ľudu. Pochopiteľne, neznamená to, že sa všetko len skopirovalo. Bolo nevyhnutné prispôbiť všetky etapy príprav a realizácie existujúcemu stavu verejnej správy, ale rovnako aj zaujať vlastné postoje k definíciám rôznych znakov, ktoré spoločnosť chápala už inak.

Československo ako nástupnícky štát v štatistickej službe

Po vzniku Československa, ktoré sa nerodilo ľahko a súviselo s ním množstvo problémov vo väčšine oblastí života spoločnosti, sa ukázala ako podstatne problémovjšia najmä východná časť republiky. Slovensko sa totiž začleňovalo do Československa postupne.¹² Spočiatku sa ako problematická ukazovala najmä do značnej miery nefunkčná verejná správa na Slovensku, ktorú bolo na mnohých miestach potrebné organizovať prakticky od základov.¹³ Týkalo sa to aj celej štatistickej služby, ktorá bola viazaná práve na úrady verejnej správy. Štatistická služba zánikom monarchie na Slovensku v podstate prestala fungovať. Kompetencie a metodické riadenie bývalého uhorského štatistického úradu spočiatku

¹¹ HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In *Historický časopis*, 2010, roč. 58, č. 2, s. 291 – 312.

¹² Pozri podrobnejšie napr. KRAJČOVIČOVÁ, Natália. Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918 – 1920). In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu*. Bratislava: VEDA, 2004, s. 57 – 94.

¹³ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v publikácii: TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

vykonávané neboli, keďže chýbal orgán, ktorý by ho priamo na Slovensku ako nástupca nahradil. V západnej časti republiky pokračovala v činnosti Zemská štatistická kancelária kráľovstva českého v Prahe,¹⁴ ktorá sa postupne pretransformovala na československý štatistický úrad.¹⁵ Ten formálne vznikol na konci januára 1919 a začal pozvoľna budovať novú československú štatistickú službu.¹⁶ Je len pochopiteľné, že nový pražský štatistický úrad stál predovšetkým na tradíciách rakúskej štatistiky, no v niektorých ohľadoch musel prihliadať aj na slovenské (uhorské) špecifiká, bez ktorých nebolo možné kontinuálne pokračovať v zbere údajov potrebných na podchytenie dlhodobejšieho populačného vývoja.

V mnohých oblastiach sa rakúska a uhorská štatistika odlišovali. Išlo o jeden z prejavov dualizmu, ktorý trval od vyrovnania 1867 a viedol po vymedzení vzájomných kompetencií k vytvoreniu duálneho právneho systému, ktorý sa po vzniku Československej republiky dotýkal prevažnej väčšiny oblastí života spoločnosti. Recepčnou normou sa právny dualizmus akceptoval aj v novom štátnom útvare, čo bol s ohľadom na vtedajšie možnosti úplne logický a správny krok.¹⁷ Kompetenčný a právny dualizmus sa v mnohých ohľadoch dotkol aj fungovania štatistiky a jednou z úloh, ktoré stáli pred novým štatistickým úradom, bolo postupné zjednocovanie štatistickej praxe a unifikácia aj v metodike a organizovaní celej štatistickej služby. Vo všetkých oblastiach to však nebolo možné. Dobrým príkladom je v niektorých smeroch neporovnateľná štatistická prax v hospodárskej štatistike, ale napríklad aj pri etnickej skladbe obyvateľstva, ktorá sa riešila odlišne v oboch častiach monarchie, s rozdielne definovaným znakom. Už to predznamenávalo problémy a už v roku 1919 sa tu natískali otázky, ako riešiť dualizmus v najbližšom československom sčítaní obyvateľstva, ktoré sa blížilo a intervalovo a cyklicky pripadalo na rok 1920. Keďže predchádzajúce sčítania ľudu boli pripravované, organizované a riadené štatistickým úradom, v snahe o kontinuitu, ale aj dobrú prax bolo príznačné, že sa s novým československým sčítaním počítalo prakticky obdobným spôsobom.

Na Slovensku sa postupne od jesene 1918 riešil najmä problém s prevzatím moci v krajine. Odchod časti úradníctva do Maďarska ochromil fungovanie správy, no postupne sa začala rozbiehať,¹⁸ čo sa prejavilo aj v snahách pokračovať vo vedení agendy štatistickej služby najmä na úrovni notárskych a služnovských okresov. Bolo nevyhnutné počítať zároveň aj s ďalšími problémami vo verejnej správe, spôsobenými vytvorením novej južnej hranice s Maďarskom, ktorá administratívne rozdeľovala viaceré administratívne župy. Hranice sa ale riešili na mierových rokovaníach v Paríži.

¹⁴ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 482/1919.

¹⁵ NAČR, f. Státní úřad statistický I., (1916) 1919–1946 (1950) (ďalej f. SÚS), sign. č. 3321/1919; tiež podrobnejšie TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. Bratislava: Infostat, 2009, s. 8–9.

¹⁶ Štátny štatistický úrad v Československu bol vytvorený na základe zákona č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919.

¹⁷ Z. č. 11/ 1918 Sb. z. a n.

¹⁸ TIŠLIAR, Okresné zriadenie, s. 11 a n.

Sčítanie ľudu na Slovensku ako pomoc pri mierových rokovaníach

Mierové rokovania, ktoré mali ukončiť dlhú, ťažkú a traumatizujúcu svetovú vojnu sa pripravovali vo Francúzsku. Ich cieľom bolo usporiadať povojnový svet, teda potvrdiť výsledky vojny a všetky zmeny, ktoré následkom vojnového konfliktu vznikli. Pre Československo, rovnako ako pre ostatné nástupnícke krajiny rozpadnutého Rakúsko-Uhorska, išlo o mimoriadne dôležité podujatie, v ktorom sa predovšetkým očakávalo definitívne uznanie nových hraníc Československa a vytvorenie systému mierových zmlúv, ktoré dokážu v budúcnosti ochrániť jeho suverenitu. Parížske mierové rokovania začali 18. januára 1919 a svoju delegáciu na rokovania vyslalo ako jeden z víťazných štátov aj Československo.

Práve niekde tu, v súvislosti s prípravou československej mierovej delegácie, je potrebné hľadať prvé podnety, ktoré viedli až k mimoriadnemu sčítaniu obyvateľstva Slovenska v roku 1919.¹⁹ Prvé informácie o zámere sčítať Slovensko a pripraviť pre mierovú delegáciu aktuálne údaje k rokovaniam najmä o južnej hranici Slovenska v Československu pochádzajú z konca roku 1918, keď o organizovaní sčítania rozhodla svojim uznesením československá vláda. Jej vtedajší predseda Karel Kramář to oficiálne oznámil 2. januára 1919, keď zároveň spomenul, že v pripravovanom sčítaní sa bude zisťovať národnosť osôb, úradná reč v školách, v úradoch, v obciach a kostoloch a zamestnanie obyvateľstva podľa národnosti.²⁰ Nevedno, či podnet vzišiel od Vavra Šrobára, ktorý bol ako splnomocnený minister v tomto čase členom vlády, no jeho dochovaný osobný zápisník obsahuje zo 7. decembra 1918 poznámku o organizovaní „popisu ľudu“,²¹ čo môže naznačovať, že mohol byť pôvodcom tejto myšlienky. Keďže v tomto čase ešte oficiálne neexistoval československý štatistický úrad, organizovanie tohto cenzu sa stalo agendou splnomocneného ministra pre správu Slovenska, V. Šrobára a jeho nového úradu, ktorý sa začal sprvu budovať v Žiline a od februára 1919 presídlil definitívne do Bratislavy.²²

Hoci K. Kramář počiatkom roku 1919 konkretizoval, čo by malo byť predmetom zisťovania cenzu, samotné návrhy na zisťované znaky a charakteristiky vznikli bezpochyby už začiatkom decembra 1918 a dnes môžeme skonštatovať, že sa v základných rysoch aj skutočne stali hlavnou koncepciou sčítania. V. Šrobár mal vo svojom zápisníku poznámku o osobnom hároku, ktorý mal obsahovať údaje o mene (aj predchádzajúcom), materinskej reči, zamestnaní a mieste narodenia. Druhý hárok mal byť obecný, v ktorom okrem názvu sídla mal byť konkretizovaný vyučovací jazyk v školách, úradoch a v kostoloch.²³ Možno teda predpokladať, že s týmto návrhom na vláde aj vystúpil.

Utvárajúci sa úrad ministra Šrobára nemal žiadne skúsenosti s prípravou a realizáciou sčítania. Jeho referáty sa len začali budovať a niet pochýb o tom,

¹⁹ TIŠLIAR, *Mimoriadne sčítanie ľudu*, s. 6 a n.

²⁰ NAČR, f. Ministerstvo vnútra – Stará registratura, 1918–1938 (ďalej len: MV-SR), k.č. 249, sign.č. 2122/19.

²¹ Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej len: SNA), Osobný fond Vavra Šrobár, 1900–1948 (ďalej OFVŠ), škat.č. 2, inv.č. 47.

²² MVSR - Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Bratislave (ďalej len: ŠABA), f. Slúžnovský úrad v Trnave, 1856–1922, škat.č. 5, sign.č. 202/1919 adm.

²³ SNA, OFVŠ, škat. 2, inv.č. 47.

že splnomocneného ministra Šrobára zamestnávali najmä dôležitejšie problémy viazané predovšetkým na prevzatie kontroly nad územím Slovenska a jeho spravovanie. Na podnet predsedníctva vlády preto Zemská štatistická kancelária v Prahe vyslala do Žiliny jedného vlastného odborníka.²⁴ Bol ním Josef Mráz, neskorší viceprezident Štátneho štatistického úradu v Prahe,²⁵ človek skúsený nielen v štatistickej praxi, ale tiež v organizovaní a metodike cenzov.

Metodika mimoriadneho sčítania, jej obsah, zameranie a ciele

Prípravný proces sčítania, ktoré sa už pri svojom zrode začalo označovať ako predbežné či mimoriadne, ale tiež Šrobárovo,²⁶ sa v základných rysoch prerokoval najmä na štvordňovej porade 22. a 25. januára 1919 v Žiline. Porady potvrdili predovšetkým hlavný cieľ sčítania, zistiť aktuálny stav obyvateľstva na Slovensku a jeho národnostnú skladbu. Dohodol sa sprvu vzor osobného sčítacieho hárku a základná metodika, ktorá mala byť odvodená z posledného uhorského sčítania z roku 1910.²⁷ Okrem bežných základných údajov, meno a priezvisko a rodinný stav sa tak do sčítacieho hárku dostalo aj zisťovanie mena pred poslednou zmenou, ktorá mala naznačovať pomaďarčovanie nemaďarských mien. Zároveň sa prevzalo z predchádzajúceho hárku z roku 1910 zapisovanie osôb podľa domácností a pomer jednotlivých členov domácností k hlave domácnosti. Spočiatku sa uvažovalo, aby sčítanec uvádzal priamo vek v dokončených rokoch, no napokon sa do hárkov zapisoval rok narodenia.²⁸ Dôvodom bolo zrejme častejšie zaokrúhľovanie veku, na vek končiaci číslom 0 a 5 pri starších osobách. Viac sa tento efekt prejavoval u starších žien, čo možno na Slovensku sledovať aj v mezivojnovom období.²⁹

Každý sčítanec zároveň mal uviesť národnosť, ktorá bola v hárkoch definovaná do piatich skupín a náboženstvo definované do šiestich skupín. Náboženstvo aj národnosť boli prijaté na princípe slobodného deklarovania. Kým v prípade náboženstva išlo prakticky o kontinuitu z uhorských cenzov, netýkalo sa to národnosti. V uhorských cenzoch sa totiž zaznamenávala materinská reč, znak, ktorý je bezpochyby vhodnejší na určenie etnickej príslušnosti, keďže pri slobodnej voľbe národnosti môže zohrať rolu recesia a nestálosť, pokiaľ nie je národnosť viazaná na konkrétnejší atribút.³⁰ V prípade predbežného sčítania sa základom etnicity materinský jazyk nestal. Dôvodilo sa najmä prechmatmi v štatistike z posledného uhorského cenzu 1910, ktoré boli ešte v živej pamäti obyvateľstva, ale najmä

²⁴ MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In Československý statistický věstník, roč. II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a roč. II, únor 1921, sešit 3., s. 2 (1–38 a 120–143.)

²⁵ TIŠLIAR, Mimoriadne sčítanie ľudu, s. 8.

²⁶ TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp. In Demografie, 2008, roč. 50, č. 2, s. 109–119.

²⁷ SNA, f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918–1928 (ďalej len: MPS), škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²⁸ MVSR - Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitre (ďalej: ŠA Nitra), f. Župa Nitra I., 1919–1922, dochované sčítacie hárky.

²⁹ ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940. Brno: Tribun EU, 2012, s. 56.

³⁰ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci: TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919–1930 na Slovensku. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). Populačné štúdie Slovenska 5. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 63–87.

nevhodne definovanou materinskou rečou, ktorá sa podľa pravidiel z roku 1910 dala naučiť aj v škole. Práve tento moment, znejúci úplne absurdne, považovala prípravná komisia za úplne neprijateľný. Dohodli sa na slobodnom prihlásení sa obyvateľstva k národnosti bez ďalších podmienok. V sčítacích hárkoch sa potom osobitne zapisovala československá, nemecká, maďarská, rusínska a iná národnosť. V prípade náboženstva boli osobitne podchytené rímskokatolícke, gréckokatolícke, evanjelické augsburského vyznania, evanjelické reformované a izraelské náboženstvo. Poslednú skupinu tvorili iné náboženstva, kam napokon boli zaradené a zapisované všetky ostatné.

Zisťovať sa mala aj gramotnosť obyvateľstva (osobitne čítanie a písanie). Veľmi zaujímavým doplnkom, na ktorom sa organizátori dohodli, boli informácie o vzťahu sčítaného k ukončenej 1. svetovej vojne. Okrem údajov o vojenskej službe a účasti vo vojne sa mala uvádzať invalidita a informácie o chýbajúcich členoch domácnosti v dôsledku vojny. Tých bolo potrebné rozdeliť na zajatých, zomrelých, príp. nezvestných.³¹

Z uvedeného je zjavné, že kým na jednej strane boli medzi základné charakteristiky zaradené znaky, ktoré sa bežne v predchádzajúcich sčítaniach nezisťovali (vzťah k vojne), na druhej strane tu chýbal jeden podstatný znak, ktorý bol v sčítaniach zisťovaný na našom území stabilne. Išlo o zamestnanie obyvateľstva. To bolo v sčítaní úplne vypustené a niet pochýb, že najmä s ohľadom na hlavné zameranie cenzu a snahu vyzbierať údaje s čo najmenšími problémami. Tento moment však zároveň treba považovať aj za jeden zo signálov, že tvorcovia sčítania, pravdepodobne definitívne už v tejto fáze príprav, rezignovali na myšlienku považovať toto sčítanie za riadne či nadväzujúce na staršie uhorské cenzy. V neskoršom období sa práve absencia niektorých, inak bežne zisťovaných charakteristík, stala aj argumentom o celkovej neúplnosti sčítania 1919 a o potrebe uskutočniť ho na Slovensku v rámci celoštátneho cenzu opakovane.³²

Rozhodujúce bolo zjavne pripraviť celú metodiku tak, aby bolo sčítanie realizovateľné rýchlo. Tomu boli podriadené aj všetky úvahy o práci sčítacích komisárov (dobovo popisujúcich povereníkov) v teréne, ktorí mali údaje vyzbierať bez zbytočných problémov. Obyvatelia tak mali uvádzať údaje, ktoré nebolo potrebné špeciálne dokladovať, príp. hľadať ich zatriedenie, ako to bývalo napr. pri uvádzaní zamestnania. Preto aj návrhy jednotlivých sčítacích hárkov mali byť v prvom rade jednoduché, prehľadné, ale svojím spôsobom aj nenáročné na tlač, teda lacné. To bolo napokon aj dôvodom, prečo pôvodne prerokovaný návrh osobného hárku zmenili na domový hárok, do ktorého sa zapisovali všetky domácnosti v dome, aby sa ušetrilo za drahý a nedostatkový papier.

Na vyššej úrovni sa mali pripraviť prehľady za okrsky a obec (jeden spoločný formulár), v ktorom však už absentovali aj vybrané zisťované dáta (napr. domácnosť vo vojne), rovnako ako aj v okresných a župných prehľadoch.³³ Osobitne mali ešte vzniknúť dve inštrukcie, ktoré by slúžili ako návod na vyplnenie domového hárku

³¹ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

³² Tamže, list Ministerstva vnútra ČSR adresovaný 13. 12. 1919 splnomocnenému ministrovi, odvolávajúci sa na vyjadrenie Štatistického úradu ČSR.

³³ ŠA Nitra, f. Sčítanie ľudu 1919.

a k celkovej organizácii cenzu. Obe mali slúžiť najmä ako inštrukcia pre sčítacích komisárov a rovnako, ako v prípade základných hárkov a prehľadov, bol schválený návrh pripraviť aj nemeckú a maďarskú jazykovú mutáciu formulárov a inštrukcií. Kvôli skúsenostiam ich mal vypracovať J. Mráz zo štatistickej kancelárie.

Z hľadiska samotného zberu údajov v teréne bol prijatý princíp, ktorý fungoval v predchádzajúcich uhorských sčítaniach, najmä v poslednom z roku 1910. Sčítacie okrsky malo v priemere tvoriť 600 ľudí, žijúcich v 100 domoch na ploche 10 km².³⁴ Na okrskok mal pripadať 1 sčítací komisár a celkovo tak na Slovensku malo vzniknúť približne 5500 okrskov. To znamenalo aj minimálne taký počet sčítacích komisárov, čo bezpochyby muselo pôsobiť v januári 1919 značne znepekujúco. Bolo preto potrebné vypracovať najskôr zoznamy vhodných kandidátov, čo mala byť jedna z prvých úloh pre verejnú správu, najmä pre hlavnoslužbové úrady v okresoch a obvodné a obecné notariáty. Mnohé však v tomto období prechádzali práve personálnymi problémami a ich činnosť bola dočasne ochromená odchodom viacerých maďarských úradníkov. Preto sa uvažovalo, že by sa prizvala pomoc jednak zo západnej časti Československa, ale tiež sa spomenula myšlienka o možnom využití vojska v civile.

Hoci čas súril, predsa len bolo rozhodnuté, aby obce vykonali aspoň základnú kontrolu domových čísel a do zoznamov domov mali zaradiť aj tie budovy, ktoré neboli obývané.³⁵ Zoznamy tak mali následne tvoriť základ k rozdeleniu sčítacích okrskov. Odporúčalo sa pridržiať okrskov, ktoré boli použité v poslednom uhorskom sčítaní.

Smerom k obyvateľstvu, ale aj k verejnej správe bolo potrebné pripraviť aspoň základné vyhlášky obsahujúce potrebné nariadenia a inštrukcie. Ich prípravu mal zabezpečiť nový výbor pre popis ľudu, ktorý sa vytvoril pod Referátom administratívnych záležitostí na úrade splnomocneného ministra.

Keďže okrem J. Mráza nikto z organizačného výboru nemal žiadne skúsenosti so sčítaním, v rozprave prevažovali veľmi naivné predstavy o termínoch jednotlivých krokov. J. Mráz ako najskorší možný termín ukončenia prípravnej fázy sčítania kládol najskôr na polovicu apríla. Poukázal pritom na prípravnú fázu uhorského sčítania obyvateľstva z roku 1910, ktoré trvali po vytlačení sčítacích hárkov a inštrukcií až 4 mesiace v pokojnej atmosfére, keď navyše bola aj možnosť dostatočne vyškoliť spoľahlivých učiteľov a notárov, ktorí následne mohli vykonávať funkciu sčítacích komisárov. Išlo o skupiny ľudí, ktorí najlepšie poznali miestne pomery, preto boli na funkciu komisár najvhodnejší.³⁶

Samotný zber mal prebiehať minimálne 6 dní, keďže hárky vypisovali komisári a následne sa mali robiť súhrny. To malo trvať aspoň do polovice mája 1919 a nebola sem ešte započítaná potrebná revízia hárkov. V poslednej fáze bolo nutné pripraviť kompletne prehľady a spracovať a zverejniť výsledky, a to po dodatočnej revízii výsledkov, čo by znamenalo ďalšie týždne, či možno mesiace navyše. Vznikla takto oprávnená otázka, či vôbec takto stihnú výsledky poskytnúť československej mierovej delegácii, aby ich využila.

³⁴ MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 14.

³⁵ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. pres.

³⁶ Tamže.

Nebolo síce známe, kedy vlastne bude československá delegácia v Paríži výsledky predbežného sčítania priamo potrebovať, prevládol však názor, že je potrebné to sčítanie obyvateľstva skúsiť vykonať aj napriek tomu, že by sa priebežné výsledky do Paríža napokon vôbec nedostali. Samozrejme, na konci januára 1919 nikto netušil, dokedy budú mierové rokovania trvať, ani to, že o vytýčení slovensko-maďarských hraníc sa začne rokovať už doslova o pár dní, konkrétne 5. februára 1919.³⁷ Začalo sa preto na porade uvažovať aj o variante, že výsledky nového sčítania budú musieť slúžiť úplne iným účelom. Československá delegácia napokon narýchlo použila na rokovaníach dve štatistické tabuľky. Jednu zostavil Fedor Houdek a Igor Hrušovský ešte vo februári 1919³⁸ a druhú v máji 1919 tiež narýchlo zostavil F. Houdek. Obe pritom vychádzali z uhorského cenzu 1910.³⁹

Na prípravnej porade v Žiline teda ešte nemohli vedieť, kedy budú údaje potrebné, no tušili, že ak sa sčítanie natiahne do polovice roku 1919, bude už zrejme neskoro. Preto sformulovali nové ciele, ktoré by malo organizovanie mimoriadneho cenzu 1919 dosiahnuť, ak by aj padol hlavný cieľ:

- a) Overenie funkčnosti celej verejnej správy, keďže všetky jej základné zložky od obcí, cez obvodné a obecné notariáty, okresy a župy mali byť do sčítania zapojené.
- b) Význam pre ďalšie sčítanie, ale aj pre prípadné iné akcie verejnej správy mal mať zoznam sčítacích komisárov. Malo ísť o spoľahlivé osoby, navyše rozmiestnené vo všetkých regiónoch Slovenska.
- c) V obciach sa mali vykonať základné revízie domov a domových čísel.
- d) Predbežné sčítanie ľudu z roku 1919 malo byť považované za prípravu, ktorá poskytne množstvo podnetov a skúseností využiteľných následne pri ďalších sčítaniach.

Keď sa pozrieme na nové ciele celej akcie, možno sa opýtať, či to skutočne stálo za tú námahu organizovať takéto náročné podujatie. Nie, že by nové ciele neboli významné a dôležité, ale organizovanie a vykonanie sčítania nebola len administratívnou záležitosťou, riešenou „od stola“. Tu sa tak prejavil nedostatok skúseností väčšiny prítomných. Sčítanie totiž patrilo aj k finančne mimoriadne nákladným podnikom. Finančný model rozpočtu sčítania 1919 bol preto prevzatý z uhorského cenzu 1900, a to predovšetkým kvôli tomu, že v tomto sčítaní bolo finančné bremeno rozdelené medzi obce a štát. Obce v roku 1900 financovali prakticky výkon celého sčítania, dopravu hárkov do slúžnovských okresov. Obce tak mali zafinancovať aj všetky diéty a odmeny pre sčítacích komisárov. Štátu ostávala výroba a logistika sčítacích hárkov a prípadné ďalšie výdavky spojené najmä s prípravou a následne zasa so spracovaním výsledkov. Odhadom však obecné náklady prevyšovali tie štátne asi dvadsaťnásobne.

Následne na poradách výboru pre popis ľudu boli riešené a konkretizované ďalšie potrebné náležitosti.⁴⁰ Týkalo sa to napr. vyhlásenia mimoriadneho sčítania ľudu, ktoré malo mať formu nariadenia ministra s plnou mocou pre sprá-

³⁷ HOUDEK, Fedor. *Vznik hraníc Slovenska*. Bratislava: Prúdy, 1931, s. 298.

³⁸ SNA, f. OFVŠ, škat. č. 13, inv. č. 690.

³⁹ SNA, Osobný fond Fedor Houdek, 1848 – 1949, škat. č. 34, inv. č. 221/1b.

⁴⁰ SNA, f. MPS, škat. č. 277, bez sign. „sčítanie ľudu 1919“.

vu Slovenska. Oproti bežnej praxi riadnych sčítaní sa teda nepočítalo s vydaním osobitného zákona o sčítaní ľudu. Na to jednoducho nebol čas. Výbor pre popis ľudu konkretizoval aj podobu základných obežníkov pre verejnú správu, menovacích dekrétov sčítacích komisárov, vyhlášok pre verejnosť a pod. V nasledujúcich týždňoch sa začalo s prácami na príprave definitívnych verzií všetkých tlačovín (hárky, prehľady, obežníky, vyhlášky, inštrukcie, menovacie dekréty a i.), ktoré bolo potrebné vytlačiť a dopraviť do jednotlivých regiónov a obcí, čo pri bol vtedajších dopravných problémoch rovnako veľký a časovo náročný problém.

Nariadenie, ktoré prakticky zverejnilo hlavné informácie o pripravovanom sčítaní, vydal minister V. Šrobár 20. februára 1919.⁴¹ To konkretizovalo postavenie sčítacích komisárov, ktorých mal menovať župan a nariaďovalo obciam vyhotoviť presné zoznamy domov. Dopĺňalo ho ďalšie oznámenie, ktoré bolo zasa adresované obyvateľstvu.⁴² Obyvateľstvo bolo povinné spolupracovať s komisármi a poskytnúť im všetky potrebné údaje k vyplneniu domových hárkov. Zdôraznila sa zásada, že výsledky budú slúžiť výlučne pre štatistické spracovanie a nie na daňové či iné účely. Nariadenie zároveň stanovilo aj zamýšľaný termín a rozsah, kedy sa mali zbierať údaje v teréne.

Realizácia sčítania 1919

Vyhlásenie o sčítaní sa na verejnosť dostala koncom februára, a to aj formou dennej tlače.⁴³ Rozhodný deň bol totiž stanovený na polnoc z 23. na 24. marca 1919⁴⁴ a 10 dňová lehota na realizáciu terénneho zberu údajov (24. marec – 2. apríl).⁴⁵ Tento termín sa napokon nemohol realizovať, a to predovšetkým pre problémy, ktoré panovali na Slovensku. V susednom Maďarsku bola vyhlásená Maďarská republika rád⁴⁶ a celá situácia smerovala k vojenskému konfliktu. Na Slovensku bolo preto vyhlásené stanné právo,⁴⁷ čo znamenalo prakticky koniec sčítania. Ďalším problémom, ktorý znemožňoval sčítanie vykonať, bol akútny nedostatok sčítacích komisárov. Za taký krátky čas (asi 4 týždne) od vydania nariadenia o sčítaní sa nepodarilo zabezpečiť potrebný počet ľudí. Nábor z Česka sa začal až 23. marca 1919, keď boli zverejňované výzvy smerované hlavne k českým učiteľom, aby sa prihlásili za sčítacích komisárov⁴⁸ a to už bolo neskoro.

⁴¹ MVSR – Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Košiciach (ďalej len: ŠA Košice), pobočka v Rožňave, f. Magistrát mesta Jelšavy, 1299 – 1922 (ďalej: MM Jelšava), škat. administratívne 1919, sign. č. 548/1919 adm.

⁴² Tamže, Oznámenie MPS č. 2558 pres.

⁴³ Napr. Slovenské ľudové noviny zo dňa 28. februára 1919, ročník 10, č. 9, s. 2; Národné noviny zo dňa 4. marca 1919, I. ročník, č. 52, s. 2.

⁴⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. MM Jelšava, škat. administratívne 1919, sign. č. 548/1919 adm.; tiež v inštrukciách pre komisárov: ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945, škat. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm.

⁴⁵ SNA, f. MPS, škat. č. 277, bez sign. „sčítanie ľudu 1919“. Obežník pre slúžnovské úrady.

⁴⁶ HRONSKÝ, Marián. Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 173.

⁴⁷ ŠA Bratislava, f. Slúžnovský úrad v Trnave, škat. č. 5, sign. č. 149/1919 prez.; ŠA Nitra, f. Župa Nitra I., škat. č. 2, sign. č. 132/1919 prez.

⁴⁸ MRÁZ, O predbežném sčítaní, s. 5 – 6.

Bolo teda nevyhnutné uvažovať o náhradnom termíne. Návrhov bolo hneď niekoľko. Okrem aprílového sa hovorilo o májovom, no ani ten napokon nebol reálny, keďže zahraničnopolitická, ale aj vnútorná situácia na Slovensku nedovoľovala organizovať sčítanie. Snaha o ofenzívu do Maďarska sa koncom mája skončila masívnou protiofenzívou maďarskej Červenej armády a obsadením časti Slovenska.⁴⁹ Situácia sa ďalej komplikovala vyhlásením Slovenskej republiky rád na východe Slovenska a bolo viac menej zrejmé, že sa termín bude musieť presúvať až na letné mesiace. Definitívne sa tak vedelo, že pôvodný cieľ cenzu je minulosťou.

Prakticky až v júli 1919 sa začala situácia na Slovensku postupne normalizovať. Popri rôznych materiálnych škodách, ktoré vznikli konfliktom s maďarskou Červenou armádou, došlo v mnohých južných regiónoch Slovenska aj k likvidácii hárkov, ktoré bolo treba nahradiť novou dotlačou. To však bol ten menší problém. Väčším bol najmä stále akútny nedostatok osôb do funkcie sčítacích komisárov. Teda ani po niekoľkých mesiacoch sa nepodarilo zoznam komisárov dostatočne doplniť. Novým termínom sa stanovila polnoc z 20. na 21. augusta 1919 a zber údajov sa mal realizovať do konca augusta.⁵⁰ Slovenská tlač reagovala prakticky až druhej polovici júla a následne aj v auguste, no len s veľmi jednoduchými oznamami,⁵¹ akoby už neverili, že sa to aj reálne uskutoční. Obyvateľstvo sa o sčítaní dozvedelo najmä z nových vyhlášok, ktoré sa však dostávali na obce veľmi neskoro, často aj v čase, keď už malo sčítanie niekoľko dní prebiehať.⁵²

Nedostatok sčítacích komisárov sa snažil riešiť úrad splnomocneného ministra aj s pomocou Ministerstva školstva a národnej osvety. To vydalo výnos o realizácii sčítania na Slovensku. No zverejnený bol až 18. augusta 1919 a výzvy smerované k českým učiteľom, ktoré ich mali osloviť, tak prichádzali značne neskoro.⁵³ Dotazníkový prieskum, ktorý vykonal neskôr štatistický úrad po skončení tohto sčítania na prelome rokov 1919 a 1920, nám prezrádza aj mnohé detaily zo zberu údajov v teréne. Je len pochopiteľné, že sčítanie za spomenutých podmienok muselo čeliť rôznym problémom a nedostatkom. Jedným z najväznejších bol práve nedostatok komisárov. V dotazníkovom prieskume sa objavili aj informácie, že občasne sčítavali aj nedospelé osoby. Podobne problematicky vyznievajú informácie o tom, že na jedného sčítacieho komisára pripadlo občasne aj viacero obvodov. Niektorí uvádzali, že sčítavali aj v desiatich, jeden dokonca v dvadsiatich štyroch obvodoch. Niektorí komisári neboli ani riadne menovaní, resp. boli ešte v marci, no nie opätovne aj v augustovom termíne.⁵⁴ Už z uvedeného je zrejmé, že mnohí komisári prekročili desaťdňovú lehotu sčítavania. Zber

⁴⁹ KLIMKO, Jozef. Slovenská republika rád: Pokus o socialistickú štátnosť. Bratislava: Pravda, 1979, s. 73.

⁵⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. č. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 329/1919 adm. Nariadenie č. 2558.

⁵¹ Napr. Slovenský denník zo dňa 20. júla 1919, č. 154, ročník II., s. 4. rubrika „Chýrnik.“; Národné noviny zo dňa 22. augusta 1919, č. 192, ročník L, s. 1.

⁵² ŠA Košice, p. Rožňava, f. MM Jelšava, škat. č. administratívne 1919, sign. č. 548/1919 adm.

⁵³ SNA, f. MPS, škat. č. 259, sign. č. 3365/19 prez. adm. Výnos č. 3444 pres.

⁵⁴ MRÁZ, O predbežnom sčítaní, s. 123 a n. Spomína sa napr. 12 ročný chlapec ako komisár v Bratislave, ktorý sčítaval namiesto otca.

v teréne sa neúmerne predlžoval. U jedného komisára to trvalo až na 101 dní, keď mal pridelený väčší počet okrskov a posledný dokončil 4. decembra 1919. Zrátal pritom vyše 12 tis. osôb (!). Predlžovaniu zberu údajov sa nevyhli ani veľké mestá. V Bratislave sa sčítavalo do 17. a v Košiciach do 21. septembra 1919.⁵⁵ Popri týchto personálnych problémoch, ktoré súviseli najmä s nedostatkom komisárov, nebolo vhodne vyriešené ani umiestňovanie českej výpomoci do regiónov. Dobrovoľníkov zo západnej časti Československa často umiestňovali do oblastí, kde takto nastali najmä jazykové problémy. Keďže najmenej spoľahlivých na kandidátku komisárov nachádzali organizátori v národnostne zmiešaných regiónoch, práve do nich vysielali týchto dobrovoľníkov. Tí však nepoznali miestny maďarský jazyk a mali výrazné problémy dohovoriť sa. Podľa informácií z dotazníkov to skúšali zväčša po nemecky, prípadne si museli rôzne zaobstarať nejakých tlmočníkov, ktorí im v teréne pomohli.

Z uvedeného je teda zrejmé, že sa realizácia sčítania nezaobišla bez veľkých problémov. K nim isto možno zaradiť aj informácie o tom, že mnohí ľudia nevedeli, že nejaké sčítanie vôbec prebieha. Týkalo sa to najmä východoslovenských žúp (Šariš, Zemplín), ale viacerí komisárov spomínalo aj nedostatočne informované obecné úrady.⁵⁶ Tieto, ale aj ďalšie problémy, ktoré uvádzali sčítací komisári v dotazníkoch, svedčia predovšetkým o nekvalitnej príprave celého sčítania. Napriek tomu, že mnohé veci išli na vrub celkovej situácie na Slovensku, nedostatky plynuli predovšetkým z nepripravenosti, neinformovanosti a nekonceptnosti. Nevhodná a nízka informovanosť sa prejavila aj vznikom a šírením rôznych nepravdivých fám. Medzi ľuďmi sa šírili informácie o príprave zvyšovania daní, o novej vojne s Maďarskom a Poľskom, o rekviráciách, o plebiscite, či chcú obyvatelia ostať v Československu a pod. V pohraničných oblastiach sa šírila poplašná správa o tom, že kto sa prihlási za Slováka, bude musieť narukovať.⁵⁷ Problematické bolo získať občasne aj základné údaje o sčítanej osobe. Nešlo ani tak o nechotu ľudí, ale najmä pri starších bol občasným problémom rok narodenia, ktorý jednoducho nevedeli. V mnohých prípadoch neboli sčítacie hárkky podpisované, pretože hlavy domácností buď nevedeli písať, alebo boli úplne negramotní, a tak ani netušili, čo vlastne idú podpisovať.

Okrem týchto problémov boli aj prípady potreby dodatočného sčítania. Vyskytla sa krádež hárkov a viacerí komisári poukazovali najmä na nevhodne stanovenú dobu uskutočnenia sčítania. Mnohí spomínali, že obyvatelia boli na sezónnych prácach, často ďaleko od domova. Sezónne práce, pochopiteľne, v auguste vrcholili. Na túto skutočnosť však organizátori mysleli a pripravili napokon dodatočne špeciálny typ sčítacieho hárku, *Výkaz osôb súcich mimo Slovenska na prácach ako saisonní robotníci*.⁵⁸ Keďže platila zásada zapísania prítomného obyvateľstva, osoby, ktoré sa zdržiavali v rozhodný deň inde na Slovensku, mali byť zapísaní tam, kde sa nachádzali. Výkaz osôb, ktorí sa zdržiavali kvôli práci mimo

⁵⁵ MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 128.

⁵⁶ MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 127.

⁵⁷ MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 133.

⁵⁸ ŠA Nitra, f. Župa Nitra I., zoznam ľudí, ktorí sa počas sčítania ľudu zdržiavali mimo Slovenska, okres Prievidza.

Slovenska, obsahoval všetky základné rubriky ako domový hárok až na poslednú skupinu otázok, ktorá sa týkala 1. svetovej vojny. Rovnako sa tu nezapisoval pomer zapísaného k hlave domácnosti, keďže sa tieto hárky nevzťahovali na konkrétnu domácnosť.

Hodnotenie, spracovanie a výsledky mimoriadneho sčítania

Z uvedeného je zrejmé, že organizovanie a priebeh tohto sčítania nemožno označiť ako príliš úspešné. Preto aj informácie a údaje, ktoré z neho vzišli, nemajú charakter presných údajov. Výsledky tohto sčítania tak nedosahujú kvalitu celoštátneho, ktoré sa v medzivojnovom Československu pripravovalo pod kuraťelou štatistického úradu už od prelomu rokov 1919/1920 a zber údajov bol potom zrealizovaný v roku 1921. Viaceré roky bádania a archívneho výskumu nás snád' už oprávňujú skonštatovať, že najväčší problém tohto sčítania nastal najmä v prípravnom procese. Hoci sa ho aktívne zúčastnil v Žiline spomínaný J. Mráz ako zástupca tvoriaceho sa štatistického úradu, jeho úloha v podstate skončila po januárových prípravných poradách. Do ďalšieho priebehu a konania už nezasiahol. Neskúsenosť organizátorov s prípravou a realizáciou takéhoto podujatia sa tak prejavila v celej šírke problémov a zanechala akiste stopy aj vo výsledkoch. Presúvanie termínov, ktoré bolo zapríčinené objektívnymi problémami, a snaha uskutočniť sčítanie v čo najkratšom čase svojim spôsobom odvádzali pozornosť od potrieb, ktoré si takáto akcia vyžadovala. Po zlyhaní marcových termínov bolo zrejmé, že bude potrebné ďalej vyhľadávať a školiť vhodných ľudí, ktorí budú v teréne zbierať údaje, no organizátori „zaspali“. Preto aj po skutočne dobrých krokoch, ktoré úrad splnomocneného ministra vykonal, najmä v prípade dopracovania hárkov, inštrukcií, obežníkov a ďalších tlačovín, jednoducho podcenili iné potrebné činnosti. Za nezvládnutú je treba považovať informačnú kampaň, ktorá vlastne ani cielene organizovaná nebola. Keď sa v čase sčítania stali prípady, že niektoré obecné predstavenstvá netušili, čo robiť, mnohí obyvatelia nevedeli, že prebieha nejaké sčítanie a v spoločnosti sa šírili rôzne nepravdy a polopravdy, je pochopiteľné, že za takýchto okolností je možné len ťažko očakávať úspešné zapojenie širokej verejnosti. Kumulácia okrskov a veľkého počtu sčítancov, ťažké podmienky zberu, niekde potrebná aj vojenská asistancia,⁵⁹ znamenali aj značné časové oneskorenie, ktoré sa síce nemuselo priamo podpísať pod skreslenosťou výsledkov, ale priamo oddŕaľovalo jeho dokončenie, spracovanie a zverejnenie výsledkov.

Napriek tomu, že existovala revízia, ktorá sa vykonávala priebežne a boli aj vykonané dodatočné, opakované sčítania, len ťažko možno v súčasnosti hodnotiť kvalitu uvádzaných údajov v sčítacom hárku. Jednak sa zachoval len pôvodný súbor sčítacích hárkov Nitrianskej župy a zvyšok sčítacieho materiálu skončil v zberných surovinách, ale tiež mnohí prednostovia domácnosti neboli gramotní. Podpisovali síce hárky značkou, no nedokázali potvrdiť a overiť zapísaný obsah, čo bolo obdobné ako v predchádzajúcich uhorských sčítaniach. Vzniklo takto viacero problémov, ktoré mohli získané údaje istým spôsobom spochybniť. Aj to bol zrejme dôvod, prečo štatistický úrad spoločne s ministerstvom vnútra trvali

⁵⁹ MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 134.

na novom sčítaní obyvateľstva aj v pripravovanom československom cenzu 1921 a vyslovili isté pochybnosti o kvalite, presnosti a úplnosti výsledkov.⁶⁰ Z hľadiska úplnosti sa dovoľávali najmä charakteristiky zamestnania obyvateľstva.

Záujem o výsledky, ale najmä o pôvodný sčítací materiál a skúsenosti, ktoré získal úrad ministra s plnou mocou v Bratislave, bol značný. Prejavoval ho predovšetkým štatistický úrad v Prahe, ktorý žiadal informácie už tesne po skončení oficiálneho zberu údajov v teréne. Išlo hlavne o pripravovaný celoštátny census, v ktorom plánovali zúročiť slovenské skúsenosti. V Bratislave však pomerne dlho mlčali. Až na poslednú žiadosť z 9. januára 1920 reagovali kladne, hoci k odoslaniu žiadaného materiálu v tom čase nedošlo.⁶¹ Zdržiavanie materiálu pokračovalo nielen celý rok 1920, keďže sa nedarilo dokompletizovať výsledky sčítania, o ktoré mal úrad splnomocneného ministra záujem. Tie sa pripravovali pre osobitný lexikón,⁶² ktorý bol napokon publikovaný až v roku 1921 pod názvom *Soznam miest dľa popisu ľudu z roku 1919*, hoci bol oficiálne datovaný do roku 1920.⁶³ V lexikóne sídel sa nachádzali výsledky za obce, prehľady za okresy a župy, a to aj v porovnaní s predchádzajúcimi výsledkami uhorských cenzov. Lexikón však neobsahoval všetky získané údaje. Zaradené doň boli len dáta o počte prítomného obyvateľstva, pohlavie, počet domov a napokon štruktúra obyvateľstva podľa národností a vierovyznania. Chýbali v ňom najmä údaje o gramotnosti a ukončenej vojne, ale napr. aj o štruktúrach domácností, či kombinácia rôznych spomenutých znakov. Išlo pritom paradoxne o najzaujímavejšie údaje sčítania, keďže v čase publikovania lexikónu už prebiehalo československé sčítanie, ktoré mnohé základné hodnoty a údaje v podstate nahradilo novšími, aktuálnejšími. Dotýkalo sa to nielen národnostnej a náboženskej skladby obyvateľstva, ale najmä prinieslo podstatne podrobnejšie informácie a kombinácie údajov v podobe biologických (pohlavie, vek) a sociálnych znakov (národnosť, vierovyznanie, rodinný stav, zamestnanie...)⁶⁴

Význam *Soznamu miest* však netreba hľadať len v zverejnení výsledkov mimoriadneho sčítania 1919. Azda tou najvýznamnejšou, popri samotných výsledkoch cenzu, je identifikácia sídel, vrátane lazov a samôť použitím Lipského repertoria a Niederleho miestopisu,⁶⁵ zachytenie územnosprávneho členenia z roku 1919 a publikovanie doplňujúcich informácií o dostupnosti úradov v roku 1919.

⁶⁰ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

⁶¹ SNA, f. MPS, škat. č. 5, sign. č. 274/1920 prez.

⁶² MRÁZ, O predbežném sčítání, s. 7.

⁶³ *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava: Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920; MRÁZ, Josef. *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. (recenzia). In *Československý štatistický věstník*, ročník III. december 1921, s. 199

⁶⁴ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha: Státní úřad statistický, 1924; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. III. díl. *Československá statistika*, sv. 37, řada VI., sešit 6. Praha: Státní úřad statistický, 1927; *doplnené štatistický lexikón obcí v republice Československej*: III. díl Slovensko. Praha: Státní úřad statistický, 1927.

⁶⁵ NIEDERLE, Lubor. *Místopis a národnostní statistika obcí slovenských*. Praha: Společnost národopisného musea československého, 1919; LIPSZKY de SZEDLICSNA, Joannes. *Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Tansylvaniae occurrentum*. Budae 1808;

V obecných sumárných hárkoch sčítania 1919 totiž bolo potrebné uviesť ďalšie dodatočné informácie,⁶⁶ ako bola existencia školy v obci, železničná stanica, poštový a telegrafný úrad, ale zisťovali sa aj údaje, či sa v obci nachádzal nejaký významný podnik, továreň, baňa a pod.⁶⁷ Hoci napokon neboli využité všetky zozbierané údaje z obecných hárkov, lexikón obsahoval pri každej obci informácie o najbližšej železničnej stanici, poštovom a telegrafnom úrade, farnosti, notárskom a matričnom úrade, okresnom súde a četníckej stanici.

Pravdepodobne v rokoch 1921/1922 materiál z Bratislavy odstúpili do Prahy na štatistický úrad. Doposiaľ nevedno, akým spôsobom bol využiteľý, príp. na čo tam priamo slúžil. Podarilo sa nám zistiť, že súbor sčítacích hárkov cenzu 1919 napokon prebral v roku 1929 od štatistického úradu archív Ministerstva vnútra Československej republiky, kde bol definitívne uložený, a neskôr bol po vojne zlikvidovaný v zberných surovinách.⁶⁸ V súčasnosti existuje, ako sme spomenuli, len časť originálnych hárkov, ktorá dokumentuje obce nitrianskeho regiónu.⁶⁹

Dáta sčítania 1919 je potrebné používať v historickej vede obozretne. Viac sa sústrediť na relatívne ako absolútne čísla. V porovnaní s výsledkami cenzov 1910 a 1921 sa však ukazuje, že tieto údaje vôbec nemusia byť natoľko chybové, ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať. Svedčia o tom mapové diela, ktoré sme v predošlých rokoch k týmto sčítaniam vypracovali.⁷⁰

Zoznam použitých prameňov a literatúry:

Archívy:

Národní archiv České republiky v Prahe

f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945

f. Státní úřad statistický I., (1916) 1919 – 1946 (1950)

f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918 – 1938

Slovenský národný archív v Bratislave

Osobný fond Vavro Šrobár, 1900 – 1948

f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928

Osobný fond Fedor Houdek, 1848 – 1949

MVSR – Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Bratislave

f. Slúžnovský úrad v Trnave, 1856 – 1922

MVSR – Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Nitre so sídlom v Ivanke pri Nitre

f. Župa Nitra I., 1919 – 1922

f. Sčítanie ľudu 1919

MVSR – Štátny archív s regionálnou pôsobnosťou v Košiciach, pobočka v Rožňave

f. Magistrát mesta Jelšavy, 1299 – 1922

f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945

TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2015, roč. 3, č. 1, s. 51 – 62.

⁶⁶ ŠA Nitra, f. Sčítanie ľudu 1919.

⁶⁷ Podrobne pozri: TIŠLIAR, Pavol. Najstaršie lexikóny sídel Slovenska úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 13*. Bratislava: MKD, 2020, s. 37 – 58.

⁶⁸ NAČR, f. MV-SR, k. č. 249, bez sign.

⁶⁹ ŠA Nitra, f. Sčítanie ľudu 1919.

⁷⁰ ČÉPLÖ – ŠPROCHA – KAČÍREK – MAJO – POCISKOVÁ – ŠPROCHOVÁ – TIŠLIAR – VARGOVÁ, *Historický atlas obyvateľstva*.

Dobová tlač:

- Národné noviny, roč. 1919.
Slovenské ľudové noviny, roč. ročník 10 (1919).
Slovenský denník, roč. II (1919).

Dobové publikácie:

- NIEDERLE, Lubor. Místopis a národnostní statistika obcí slovenských. Praha: Společnost národopisného musea československého, 1919.
Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava: Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.

Monografie a zborníky ako celok:

- Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. KSH Levéltár, 2005.
ČÉPLÖ, Slavomír – ŠPROCHA, Branislav – KAČÍREK, Ľuboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR, Pavol – VARGOVÁ, Lenka. Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.-1. pol. 20. storočia). Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK, 2017.
ČÉPLÖ, Slavomír – TIŠLIAR, Pavol – KAČÍREK, Ľuboš – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – VARGOVÁ, Lenka – ŠPROCHOVÁ, Terézia. Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.-1. pol. 20. storočia). Bratislava: MKD, 2016.
GOLIAN, Ján. Život ľudu detvianského: Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpoľaní v dlhom 19. storočí. Ružomberok: Society for human studies, 2019.
HOUDEK, Fedor. Vznik hraníc Slovenska. Bratislava: Prúdy, 1931.
HRONSKÝ, Marián. Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998.
CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 2. Bratislava: Roľnícka osвета, 1939.
CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? I. diel. Bratislava: Roľnícka osвета, 1936.
CHURA, J. Alojz. Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1. Bratislava: Roľnícka osвета, 1938.
KELETI, Károly. A népszámlálás irta és a közigazdasági minister által szervezett statisztikai tanfolyamban. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1869.
KLIMKO, Jozef. Slovenská republika rád: Pokus o socialistickú štátnosť. Bratislava: Pravda, 1979.
LIPSZKY de SZEDLICSNA, Joannes. Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Tansylvaniae occurentum. Budae 1808.
REGINÁČOVÁ, Nikola. Košice a sčítania obyvateľov: Vývoj počtu obyvateľov Košíc v rokoch 1880 – 1921. Košice: UPJŠ, 2020.
Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. Československá statistika sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha: Státní úřad statistický, 1924.
Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. III. díl. Československá statistika, sv. 37, řada VI., sešit 6. Praha: Státní úřad statistický, 1927.
SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.
ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasť. Bratislava: MKD, 2018.
ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940. Brno: Tribun EU, 2012.

- Štatistický lexikón obcí v republike Československej: III. diel Slovensko. Praha: Státní úřad statistický, 1927.
- TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska. Bratislava: STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In *Historický časopis*, 2010, roč. 58, č. 2, s. 291–312.
- KRAJČOVIČOVÁ, Natália. Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu*. Bratislava: VEDA, 2004, s. 57–94.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In *Historická demografie*, 2014, roč. 38, č. 1, s. 57–76.
- MRÁZ, Josef. Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. (recenzia). In *Československý statistický věstník*, ročník III. december 1921, s. 199
- MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In *Československý statistický věstník*, roč. II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a roč. II. únor 1921, sešit 3., s. 2 (1–38 a 120–143.)
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2015, roč. 3, č. 1, s. 51–62.
- TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919–1930 na Slovensku. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2015, s. 63–87.
- TIŠLIAR, Pavol. Najstaršie lexikóny sídel Slovenska úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska. In TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 13*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2020, s. 37–58.
- TIŠLIAR, Pavol. Šrobárov popis ľudu z roku 1919 a jeho výsledky z pohľadu administratívnych žúp. In *Demografie*, 2008, roč. 50, č. 2, s. 109–119.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol (eds.). Bratislava: Infostat, 2009, s. 8–26.

Počet slov: 8097

Počet znakov vrátane medzier: 56 456